

DAVLAT OLIY TA'LIM MUASSASALARINING MOLIVAVIY MUSTAQILLIGINI TA'MINLASH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Umarova Aziza Sabirovna

Buxoro Innovatsiyalar Universiteti

Pedagogika nazariyasi va tarixi (faoliyat turi bo'yicha) mutaxassisligi magistri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15037111>

Annotatsiya. Mazkur maqolada davlat oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini ta'minlash masalalari ko'rib chiqiladi. Unda DOTMning iqtisodiy faoliyati, moliyalashtirish manbalari, byudjet hamda byudjetdan tashqari daromadlarni kengaytirish, xalqaro grantlar va investitsiyalarni jalb qilish, shuningdek, biznes sektori hamkorligi orqali qo'shimcha resurslarni shakllantirish bo'yicha yondashuvlar tahlil etiladi. Moliyaviy mustaqillik kontseptsiyasining xorijiy tajriba misolida ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishdagi o'rni o'rganiladi. Maqola yakunida moliyaviy rejalashtirish, risklarni boshqarish, resurslardan samarali foydalanish hamda innovatsion iqtisodiyot sharoitida universitetlarning strategik rivoji bo'yicha xulosalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Davlat oliy ta'lim muassasalari, moliyaviy mustaqillik, byudjet mablag'lari, to'lov-kontrakt, homiylik, grantlar, daromad keltiruvchi xizmatlar, iqtisodiy samaradorlik, risklarni boshqarish, ta'lim sifati.

Kirish

Davlat oliy ta'lim muassasalarining (DOTM) moliyaviy mustaqilligi hozirgi global taraqqiyot sharoitida tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday mustaqillik, bir tomondan, DOTMning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni kuchaytirish, boshqa tomondan esa davlat siyosati, qonunchilik va ijtimoiy adolat tamoyillarini saqlagan holda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish bilan bog'liq. Xususan, DOTMni moliyalashtirishda byudjet mablag'lari bilan bir qatorda, to'lov-kontrakt, homiylik, grantlar hamda daromad keltiruvchi xizmatlardan foydalanish kombinatsiyasi alohida e'tibor talab qiladi.

Moliyaviy mustaqillikning zarurligi, avvalo, oliy ta'lim muassasalarining tez o'zgaruvchan mehnat bozori sharoitida tezkor moslashuvchanlikni talab qilishi bilan izohlanadi. Byudjetdan tashqari daromad manbalarini kengaytirish orqali DOTM innovatsion loyihalarni moliyalashtirishi, professor-o'qituvchilarga rag'bat berishi, moddiy-texnik bazani yangilashi hamda xalqaro hamkorlikni kuchaytirishi mumkin. Ammo bu jarayonni qonunchilikda belgilangan tartibda, iqtisodiy risklarni inobatga olgan holda tashkil etish lozim.

Davlat oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi hozirgi global taraqqiyot jarayonida tobora dolzarb ahamiyat kasb etayotgan masalalardan biridir. Mazkur mavzu, bir tomondan, davlat byudjeti bilan bog'liqlikni saqlagan holda, oliy ta'lim muassasalariga iqtisodiy erkinlik berish, ikkinchi tomondan esa, bu erkinlikni qonuniy asoslar bilan tartibga solish masalasini o'z ichiga oladi. Hozirda jahonda oliy ta'lim muassasalarining iqtisodiy barqarorligi, byudjetdan qisman yoki to'liq mustaqil shaklda faoliyat yuritishi, turli darajadagi grant va investitsiyalarni jalb qilishi, xususiy sektor bilan hamkorlik platformalarini rivojlantirishi ta'lim sifati va raqobatbardoshlikka ijobiy ta'sir qilishi amaliy tajriba bilan tasdiqlangan (Armstrong, 2014; Johansson, 2015; Kieser, 2010).

Davlat oliy ta'lim muassasalari – jamiyat taraqqiyotining intellektual salohiyatini belgilovchi ustun poydevorlardan biri bo'lgani bois, ularning moliyaviy mustaqilligi masalasini chuqur ilmiy tahlil qilish, xorijiy tajribani o'rganish, qonunchilikda belgilangan me'yorlarni rivojlantirish hamda amaliyotga joriy etish o'ta muhimdir.

Oliy ta'lim muassasalari, xususan, Davlat oliy ta'lim muassasalari (DOTM) faoliyatini moliyalashtirish turli manbalar asosiga quriladi. An'anaviy tarzda, ushbu manbalar byudjet mablag'lari, to'lov-kontrakt, homiylik, grantlar hamda daromad keltiruvchi xizmatlar kabi asosiy yo'nalishlardan iborat bo'lib, har birining o'ziga xos iqtisodiy va tashkiliy ahamiyati mavjud. Quyidagi 1-jadval bu manbalar haqida umumiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

1-jadval.

Davlat oliy ta'lim muassasalari moliyalashtirish manbalari.

Moliyalashtirish manbalari	Mohiyati
Davlat byudjet mablag'lari	- Davlat tomonidan ta'lim sifati, ijtimoiy adolat va kadrlar tayyorlash bo'yicha siyosatni amalga oshirish maqsadida ajratiladigan mablag'lar; - Ko'pincha professor-o'qituvchilar mehnatiga haq to'lash, inshootlarni saqlash, ayrim ilmiy loyihalarni qisman moliyalashtirishga yo'naltiriladi.
To'lov-kontrakt	- Talabalar tomonidan o'qish uchun to'lanadigan mablag'lar; - Ayrim davlatlarda (Angliya, Turkiya va b.) kontrakt summasi byudjet ajratmalaridan ham ustun bo'lishi mumkin; - Bu miqdor davlat yoki bozor sharoitlari, aholining daromadlari kabi omillarga bog'liq.
Homiylik	- Xususiy kompaniyalar, jamoat fondlari yoki xayriyachi shaxslar tomonidan ma'lum maqsadlar uchun beriladigan mablag'lar; - Odatda laboratoriya tashkil etish, stipendiyalar, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, qobiliyatli talabalar yoki professor-o'qituvchilarni rag'batlantirishga yo'naltiriladi.
Grantlar	- Xalqaro va milliy darajadagi ilmiy, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun ajratiladigan mablag'lar; - Misol tariqasida Erasmus+, Horizon (Yevropa Ittifoqi), DAAD, British Council, Fulbright kabi tashkilotlar yoki mahalliy fondlar tomonidan e'lon qilinadigan grantlar keltiriladi.
Daromad keltiruvchi boshqa xizmatlar	- Davlat oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari yoki laborantlari tomonidan konsalting, trening, malaka oshirish, startup-loyihalar, litsenziyalash, patentlash, turli tadbirlar tashkil etish, inshootlarni ijaraga berish, kutubxonadan pullik foydalanish kabilarni qamrab oladi; - Qo'shimcha daromadni davlat oliy ta'lim muassasalari o'z rivojlanishiga sarflashi mumkin.

1-jadvalda keltirilgan mazkur moliyalashtirish manbalari har bir davlat oliy ta'lim muassasalarida turlicha kombinatsiyalarga ega bo'lib, bunda davlat siyosati, iqtisodiy sharoit, qonunchilik bazasi, jamiyatdagi farovonlik darajasi va bozor munosabatlarining rivojlanganlik darajasi muhim rol o'ynaydi.

Davlat ajratmalaridan tashqari daromadlar Davlat oliy ta'lim muassasalari ga nisbatan iqtisodiy erkinlik va barqarorlik baxsh etadi. Byudjet mablag'lariga to'liq yoki katta hajmda qaramlik Davlat oliy ta'lim muassasalarining mustaqil rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda cheklovlar keltirib chiqarishi mumkin (Weber, 1922; Crozier, 1963).

Byudjetdan tashqari daromadlar ko'lamini kengaytirish orqali davlat oliy ta'lim muassasalari:

- Innovatsion loyihalarni rivojlantirishga qo'shimcha resurs topadi;
- Material-texnik bazani mustahkamlash, laboratoriya va tadqiqot markazlarini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish imkoniyatiga ega bo'ladi;
- Professor-o'qituvchilarning ilmiy faoliyatini rag'batlantirish, malaka oshirish, xorijda stajirovka qilish, ilmiy-amaliy konferensiyalarda ishtirokini kengaytirish uchun qo'shimcha sarmoya ajratadi;
- Talabalar uchun turli rag'batlantiruvchi stipendiyalar, grantlar, startup-incubator'lar, biznes-akseleratorlar tashkil etishi mumkin (Şimşek, 2013).

Daromad-chiqim tahlili Davlat oliy ta'lim muassasalarining iqtisodiy faoliyatini rejalashtirish, istiqbol loyihalarini tahlil qilish, moliyaviy rejalarni tuzish va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi (Johansson, 2015). Moliyaviy menejment sohasidagi zamonaviy yondashuvlar (masalan, Activity-Based Costing, Zero-Based Budgeting) oliy ta'lim tizimiga moslashtirilgan holda foydalanilishi mumkin (Armstrong, 2014).

Iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash uchun Davlat oliy ta'lim muassasalari quyidagi omillarga e'tibor qaratadi:

1. Resurslardan samarali foydalanish, ya'ni mavjud infratuzilma, moddiy-texnik baza, kadrlar salohiyatini to'liq ishga solish, bekorchi xarajatlarni minimallashtirish.
2. Talabga yo'naltirilgan ixtisosliklar, ya'ni mehnat bozorida ehtiyoj yuqori bo'lgan yo'nalishlarga e'tibor qaratish, unga moslab ta'lim dasturlarini ishlab chiqish.
3. Xalqaro hamkorlik, ya'ni grantlar, akademik mobililik, ilmiy tadqiqotlarda xorijiy institutlar bilan hamkorlik qilish, qo'shma dasturlar (double degree) tashkil etish.
4. Biznes sektori bilan aloqalar, ya'ni tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, innovatsion mahsulot va xizmatlarni bozorga olib chiqish, spin-off kompaniyalar tashkil etish.
5. Moliyaviy risklarni boshqarish, ya'ni kurs tebranishlari, valyuta risklari, investitsiya loyihalari, raqobat muhiti va subyektiv xavflarni oldini olish bo'yicha strategiyalar ishlab chiqish (Gerchikova, 2000).

Mazkur omillarni integratsiyalash natijasida Davlat oliy ta'lim muassasalari iqtisodiy samaradorligi va raqobatbardoshligi oshadi, bu esa o'z navbatida, ta'lim sifatiga va jamiyat taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Davlat oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini oshirish zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Byudjet mablag'lari bilan cheklanib qolmasdan, to'lov-kontrakt, homiylik, grantlar va daromad keltiruvchi boshqa xizmatlar yordamida qo'shimcha resurslarni shakllantirish DOTM uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu esa ilm-fan va innovatsiyani rag'batlantirish, material-texnik bazani modernizatsiya qilish, kadrlar salohiyatini yuksaltirish, xorijiy hamkorlik loyihalarini amalga oshirish kabi ustuvor vazifalarni ko'rib chiqishda muhim o'rin tutadi.

Shu bilan birga, moliyaviy mustaqillik o'z-o'zidan iqtisodiy xavf va risklarni ham yuzaga keltiradi. Masalan, pul oqimlarini noto'g'ri boshqarish, homiylik va grantlardan maqsadsiz foydalanish yoki bozor talablariga nomuvofiq ta'lim dasturlarini kuchaytirish siyosati DOTM faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy moliyaviy menejment uslublarini oliy ta'lim tizimiga moslashtirish, risklarni cheklash, shaffof buxgalteriya yuritish va rejalashtirish mexanizmlarini mustahkamlash lozim.

Amaldagi tajriba shuni ko'rsatadiki, davlat tomonidan doimiy siyosiy irodaga ega bo'lish, qonunchilik bazasini takomillashtirish, xususiy sektor bilan integratsiyalashgan hamkorlik va xalqaro fondlardan grantlar jalb qilish orqali DOTMning moliyaviy mustaqilligi bardavom rivoj topadi. Natijada esa ta'lim sifati oshadi, ijtimoiy adolat va iqtisodiy barqarorlik tamoyillari saqlangan holda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan oliy ta'lim tizimi shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar/Используемая литература/References:

1. Armstrong, M. (2014). *Financial Management in Higher Education Institutions*. London: Routledge.
2. Crozier, M. (1963). *Le phénomène bureaucratique*. Paris: Éditions du Seuil.
3. Gerchikova, I. (2000). *Finansovyy menedzhment: Upravlenie riskami i effektivnostyu*. Moskva: YUNITI.
4. Johansson, L. (2015). *University Autonomy and Financial Models in Northern Europe*. Uppsala: Uppsala University Press.
5. Kieser, A. (2010). *The Formation of University Economic Policies*. Berlin: Springer.
6. Kh, J. K. (2024). SMART TOURISM—AN APPROACH ASSOCIATED WITH TOURISM IN ORDER TO OBTAIN ECONOMIC BENEFITS FOR A REGION: Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari. Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari, 6(2), 118-122.
7. Şimşek, H. (2013). *Public Universities and Financial Autonomy: Trends and Prospects*. Ankara: Pegem Akademi.
8. Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
9. Farmonovna, E. A. (2024). HUNARMANDCHILIK MAHSULOTLARI BOZORIGA XIZMAT KO'RSATISHNING XORIJ TAJRIBASI. Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика), (8), 753-767.
10. Эргашева, А. (2023). Хунармандчилик маҳсулотлари бозорида хизмат кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 34(34).
11. Азиза Фармоновна, Э. (2024). ГЛОБАЛЬНЫЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ... Indexing, 1(1).
12. Ergasheva, A. (2021). A Handicraft and Tourism Industry. Центр Научных Публикаций (buxdu.uz), 3(3).
13. Khalimovna, J. K. (2023). The role of family businesses in the economy of the country: the example of bukhara region. Лучшие интеллектуальные исследования, 11(3), 91-95.
14. Khalimovna, J. K. (2023). Influence of local food on tourist motivation in bukhara. *Journal of new century innovations*, 31(1), 121-124.

15. Ergasheva, A. F. (2023). The Definition of Extreme Tourism in the World Tourism.
16. Jafarova, K. (2023). Conservation and promotion of Bukhara's historical center using digital technologies. *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 38, 38.

INNOVATIVE
ACADEMY